

MƏĞLUB TƏRƏFİN POSTMÜNAQIŞƏ DÖVRÜNDƏ SÜLHƏ VƏ DIALOQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ APƏLLYASIYA PROBLEMİNƏ NƏZƏRİ YANAŞMA

Şölat ZEYNALOV¹,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
sholet@mail.ru

Xülasə. Məqalədə postmünaqişə dövründə sülh və təhlükəsizlik probleminə nəzəri baxış əks olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, sülh və təhlükəsizlik, birgəyaşayış, tolerantlıq, multikulturalizm, dialoq mədəniyyətinin formalaşması, həmrəylik və s. kimi problemlər elmi-fəlsəfi, siyasi ədəbiyyatda ciddi tədqiqata ehtiyacı olan aktual sahələrdəndir. Tarixdən məlumdur ki, postmünaqişə dövrünün spesifik xüsusiyyətləri olsa da, bu prosesin özəlliyi ondadır ki, məğlub tərəfi sülhə gətirmək çətin olmaqla yanaşı, onların dünyagörüşündə, ideologiyasında dəyişikliklər etmək elə də asan məsələ deyil.

Məqalədə 44 günlük Vətən müharibəsinin regiona gətirdiyi yeni reallıqlar, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sülh və humanitar strategiya, İspaniyanın “EFE” informasiya kanalına verdiyi müsahibə elmi-fəlsəfi kontekstdə tədqiqata cəlb edilmiş, həmçinin postmünaqişə dövründə məğlub olmuş tərəfin sülhə və dialoq mədəniyyətinə apellyasiya problemi nəzəri-praktik anlamda interpretasiya olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, postmünaqişə dövründə dialoq mədəniyyəti və kommunikasiyanın sülh və təhlükəsizlik, müasir inkişaf və problemlər kontekstində terapevtik əhəmiyyəti göstərilir.

AÇAR SÖZLƏR: postmünaqişə dövrü, irqi xüsusiyyətlər, dialoq, dialoq mədəniyyəti, sülh, BMT, Zəngəzur.

Sholat Zeynalov

THEORETICAL APPROACH TO THE PROBLEM OF APPEAL TO PEACE AND DIALOGUE OF THE DEFEATED SIDE IN POST CONFLICT

Summary. The article reflects a theoretical view of the problem of peace and security in the post-conflict period. It was noted that peace and security, coexistence, tolerance, multiculturalism, dialogue culture formation, solidarity, etc. such problems are among the actual areas that need serious research in scientific-philosophical and political literature. It

¹ ORCID: 0000-0003-2509-1159

is known from history that although there are specific features of the post-conflict period, the peculiarity of this process is that it is difficult to bring the defeated party to peace, and it is not an easy task to make changes in their outlook and ideology.

In the article, the new realities brought to the region by the 44-day Patriotic War, the peace and humanitarian strategy implemented by Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the interview given to the Spanish «EFE» information channel, which was involved in the research in the scientific-philosophical context, as well as the problem of appealing to the peace and dialogue culture of the defeated side in the post-conflict period was interpreted in a theoretical-practical sense.

The scientific innovation of the article is that it shows the therapeutic importance of dialogue culture and communication in the context of peace and security, modern development and problems in the post-conflict period.

KEY WORDS: post-conflict period, racial characteristics, dialogue, culture of dialogue, peace, UN, Zangezur.

Шолат Зейналов

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ ПРИЗЫВАНИЯ К МИРУ И ДИАЛОГУ ПОБЕЖДЕННОЙ СТОРОНЫ В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД

Резюме. В статье отражен теоретический взгляд на проблему мира и безопасности в постконфликтный период. Отмечено, что мир и безопасность, сосуществование, толерантность, мультикультурализм, формирование культуры диалога, солидарность и др. такие проблемы относятся к числу актуальных направлений, требующих серьезного исследования в научно-философской и политической литературе. Из истории известно, что при наличии специфических особенностей постконфликтного периода особенность этого процесса состоит в том, что побежденную сторону трудно привести к миру, а изменить их мировоззрение и идеологию - непростая задача.

В статье новые реалии, принесенные в регион 44-дневной Отечественной войной, мирная и гуманитарная стратегия, реализованная Главнокомандующим Ильхамом Алиевым, интервью, данное испанскому информационному каналу «ЭФЭ», принимавшему участие в исследовании в научно-философском контексте, а также проблема обращения к культуре мира и диалога побежденной стороны в постконфликтный период осмыслилась в теоретико-практическом плане.

Научная новизна статьи заключается в том, что в ней показано терапевтическое значение культуры диалога и общения в контексте мира и безопасности, современного развития и проблем постконфликтного периода.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: постконфликтный период, расовые особенности, диалог, культура диалога, мир, ООН, Зангезур.

Giriş. Sülh, təhlükəsizlik, qarşılıqlı anlaşma, dialoq, kommunikasiya, birgəyaşayış, o cümlədən, coğrafi, etnik, milli identikliyin təsbiti, qonşuluq, dinc yanaşı yaşama prinsipləri, postmünaqişə və müharibə dövrünün reallıqları kimi məsələlər hazırda nəzəri fikrin aktual məsələlərindən birini təşkil etsə də, müşahidələr göstərir ki, böhran epoxasında onların həllini həyata keçirmək ciddi problemdir. Məsələ ondadır ki, bəzən nəzəri mülahizələr, ziddiyyətlərin həlli istiqamətində irəli sürülən ideyalar, xoş məram, aydın dərrakə, birgəyaşayışa cəhd və s. kimi humanist təşəbbüslər, istər siyasi, sosial, iqtisadi, istərsə də milli, dini, irqi, mənəvi problemlər maraqlı dairələr tərəfindən birmənalı qarşılanmır və hər bir tərəf burada ümumi prinsipləri deyil, “müstəsna hüquqlarını” müdafiə etməyə cəhd göstərir. Fakt budur ki, bu kimi ziddiyyətlər tarixən baş verən istənilən münaqişə və müharibələrin əsas mahiyyəti kimi çıxış etmişdir və hazırda daha da genişlənməkdədir. Üstəlik, elmi-texniki tərəqqiyə baxmayaraq, “XX əsr insanı özündən əvvəlkilərə, XIX əsrdə yaşayanlara nisbətən özünə daha az əmindir. O, öz təcrübəsində tarixin qaranlıq qüvvələri ilə qarşılaşmışdır, sanki artıq keçmişdə qaldığı güman edilənlər geri qayıtmışdır: fanatik inam, səhvsiz rəhbərlər, quldarlıq və kütləvi qırğınlar, bütöv xalqların məhv edilməsi, amansızlıq və barbarlıq” [1, s.323]. Bu onu sübut edir ki, istənilən konflikt, müharibə, münaqişə sülhlə bitsə belə, onun gələcəkdə yenidən baş verməsi yalnız zaman məsələsidir. Yəni “biliyin və imkanların” sarsılmaz kultu, bir növ, indi insanı xilas etmək əvəzinə, onu daha da çıxılmaz vəziyyətə sürükləməkdədir.

Lakin tarixdən məlumdur ki, münaqişə, müharibə, xalqların, dövlətlərin bir-birinə qarşı kin və küdurəti, qarşılıqlı ittihamları sona kimi davam edə bilməz və onların həllində mütləq hansısa ortaq məxrəc tapılmalıdır. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında baş verən münaqişə də qeyd olunan mülahizələrdən kənarında deyildir və erməni işğalına faktiki olaraq son qoyulsa da, məğlub olmasına baxmayaraq, Ermənistan hələ də öz mifik tarixi ideyalarından əl çəkmir və yeri gəldikcə sərhəddə atəşkəsi pozur. Bu isə göstərir ki, sülhə nail olmaq üçün geopolitik strategiya ilə yanaşı, Ermənistanda bir sıra “terapevtik üsulların” həyata keçirilməsi vacibdir. Bu işdə onlara beynəlxalq təşkilatlar, siyasi, humanitar, dini və s. mərkəzlər, dövlət və din xadimləri, ictimaiyyət nümayəndələri Azərbaycanın birgəyaşayış təcrübəsindən çıxış edərək sülhə nail olmaq işində ciddi tövsiyələr verməlidirlər.

Söhbət ondan gedir ki, məntiqlə, Ermənistan indi məğlub tərəf olduğundan, sülhə doğru daha çox can atmalıdır və bu onun bilavasitə həm gələcək inkişafı, həm də indiki şəraitdə tamamilə böhran girdabında məhv olmaması üçün vacibdir. Lakin Ermənistanda mövcud olan revanşist düşüncə göstərir ki, “tarixi mifik xəstəliyə” tutulan toplumu sülhə gətirmək son dərəcə problematiktir. Postmünaqişə dövrünün psixoloji travmalarını da bura əlavə etsək, aydın olar ki, sülh iradəsi erməni ideoloji təfəkkürünə yaddır. Çünki yaxın 30 illik tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, Ermənistanda heç zaman dayanıqlı siyasət mövcud olmamışdır, biz bunu xalqın etnopsixoloji xüsusiyyəti və dövlətçilik ənənəsinin olmamasıyla da əlaqələndirə bilərik.

Məqalə bu xüsusda yazılmışdır: Sülhün bağlanması regional zərurətdir və bu, müasir beynəlxalq siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq və s. çağırışların tam fəlsəfəsi və məqsədləri ilə uzlaşır.

1. Sülh problemi: global gerçək imkanlar və çağırışlar. Bildiyimiz kimi, Beynəlxalq Millətlər Təşkilatı (BMT) kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilatın yaranmasına iki dünya müharibəsi və bu müharibələr zamanı baş verən planetar səviyyəli böhranlar səbəb olmuşdu. BMT-nin inkişaf və stabilliyi təmin etmək üçün irəli sürdüyü konsepsiyaları nəzərdən keçirsək, görürük ki, tənqid edilməsinə baxmayaraq, sülh, münaqişə, müharibə, humanitar və s. kimi yüzlərlə global məsələnin həlli istiqamətində bu təşkilatın fəaliyyəti əvəzsizdir. Lakin problem ondadır ki, hətta BMT-nin də qərarları, qəbul etdiyi sənədlər əksər məqamlarda həm beynəlxalq, həm də regional səviyyədə sülh və təhlükəsizlik işini həll edə bilmir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada sülh zərurətindən çıxış edərək BMT-nin Nizamnaməsində qeyd olunurdu: “Biz, Birləşmiş Millətlərin xalqları, gələcək nəsilləri müharibə fəlakətlərindən xilas etmək, qətiyyətlə insanların əsas hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərini inam hissini yenidən təsdiq etmək və bu məqsədlərlə dözümlülük nümayiş etdirmək və mehriban qonşular kimi bir-biri ilə dinc yanaşı yaşamaq əzmindəyik” [2, s.7].

Birinci qeyd: Bu Nizamnamənin qəbul edilməsindən 70 ilə yaxın vaxt keçmişdir. Lakin dünyada yaşanan antisülh tendensiyası göstərir ki, nə qədər elmi-texniki tərəqqi baş versə də, bəşəriyyətin hələ də böyük sülhdən danışmaq üçün əlində ciddi əsasları yoxdur. Yəni əslində, problemə nəzəri anlamda yanaşdıqda müşahidələr göstərir ki, xalqların psixoloji, sivilizasyon, texniki və s. “uğurlarından təkcə irqlər deyil, həm də hər bir irqin fərdləri, ən azı ali irqlərin fərdləri bəhrələnilər, təbəqələşməyə can atırlar. Bərabərlik haqqında arzularımıza baxmayaraq, müasir sivilizasiyalar bərabərlik baxımından insanlara daha çox bərabərlik verməklə bağlı xəyalları doğrultmur, bunun əksi baş verir” [3, s.43].

BMT-nin Bəyannaməsində sülh mədəniyyəti sahəsində fəaliyyətə dair oxuyuruq:

“Maddə 3. Sülh mədəniyyətinin daha dolğun şəkildə tərəqqisi ayrılmaz surətdə bağlıdır:

- a) münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanmasının, qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- b) nizamnamə və beynəlxalq hüquq normaları üzrə götürülmüş öhdəliklərə əməl edilməsi;
- c) dialoq, danışmaq və ixtilafın sülh yolu ilə nizamlanması işində adamların vərdişini inkişaf etdirmək imkanını genişləndirmək;
- n) bütün sivilizasiyalar, xalqlar və mədəniyyətlər arasında, o cümlədən din və dil baxımından azlıq təşkil edən etnik qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük və həmrəylik ideyalarını yaymaq”.

Maddə 6-da isə oxuyuruq: “Sülh mədəniyyətinin yayılmasında və möhkəmlənməsində hökumətlərin çox böyük rolu olmalıdır” [4].

İkinci qeyd: Əgər Yer üzündə tüğyan edən yanlış ideologiyalar aradan qaldırılmasa, hazırda böyük inqilabi dəyişikliklərdən danışmaq mümkün olsa da, onun həyata keçirilməsindən bəhs etmək qeyri-mümkün ola bilər. “Bundan əlavə, etiraf edirik ki, dünya idarəçiliyi institutları heç də həmişə səmərəli işləmir, onların imkanları heç də həmişə global proseslərin dinamikasına uyğun gəlmir” [5]. Problemə ekzistensial anlamda yanaşdıqda isə məsələ daha da qəlizdir: Məsələ, vaxtilə Höte belə hesab edirdi ki, gələcəkdə “Bəşəriyyət daha ağıllı və dərrakəli olacaq, amma daha yaxşı, daha

xoşbəxt və daha fəal olmayacaq. Mən öncədən elə bir dövrü görürəm ki, bəşəriyyət artıq Allahu sevindirməyəcək və yenidən xəlc etmək üçün O hər şeyi yenidən məhv etməyə məcbur olacaqdır” [6, s.403]. Göründüyü kimi, burada bəşəri tendensiyadan qaynaqlanan ciddi bir qorxu var və bəla ondadır ki, bu gün bu qorxu daha da dərinləşməkdədir və artıq ideologiyalar arasında mübarizə, demək olar ki, qələbə naminə hər şeyi alt-üst etməyə hazırdır. Burada erməni ideologiyasını xatırlatmaq yerinə düşərdi: mifik, xəyali arzular və iyerarxik irqi üstünlüyə inam-xəstəlik!

Azərbaycan dövləti isə bir daha sübut edir ki, “sülh”, “dialoq” deməklə iş bitmir, bəzi təcavüzkar dövlətlər sülhə məcbur edilməlidirlər. Lakin fəlsəfi interpretasiyalar göstərir ki, əvvəlcə bu işi humanitar yolla, mədəniyyət, multikulturalizm və dialoq fəlsəfəsi vasitəsilə həyata keçirmək lazımdır, bu bəşəri və insani siyasət qarşı tərəfdə reallıq və mərhəmət hissləri yaratmasa, onlar bu vasitələrin gücü ilə sülhə gəlmək istəməsələr, onunla, ağır da olsa, ədalətli müharibə dilində danışmaq vacib ola bilər. Bu isə onu göstərir ki, sülh işi, həqiqətən də, çətin və onun dialoq perspektivi üçün ciddi fəaliyyət vacibdir.

2. Azərbaycan sülhü tərənnüm edən sülh paradigmasınının yaradıcısı kimi. Belə bir məqamda biz fəlsəfəyə, daha doğrusu, xalqların psixoloji xüsusiyyətlərinə müraciət etməyi zəruri hesab edirik. Vaxtilə bu gün Ermənistanı havadarlıq etməyə cəhd göstərən Fransanın məşhur filosof-psixoloqu Qustav Lebon yazırdı: “İrq nə qədər alidirsə, onun müxtəlif fərdləri arasında bərabərsizlik də bir o qədər yüksəkdir. Primitiv irqlərdə bütün fərdlər arasında psixoloji bərabərlik olur” [7, s.43]. Biz bu sitatı verməklə müasir dünyada baş verən irqlər, etnoslar, millətlər, etnik qruplar arasında fərqliliklərə diqqət çəkmək istəyirik. Bu gün Ermənistan özünün təcavüzkarlığından doğan tarixi dərslərini almışdır. Lakin istər beynəlxalq sferada özlərini sivil və mədəni adlandıran ermənilər, istərsə də Ermənistan dövləti və Qarabağda məskunlaşdırılmış bir qrup ermənilər “psixoloji birlik” nümayiş etdirərək öz xislətlərindən əl çəkmək istəmirlər. Fakt odur ki, ermənilərin yaratdığı tarixi miflər və erməni ideologiyası darmadağın edilsə də, onlar öz tarixi riyakarlıqlarından, bir növ, əl çəkmək iqtidarında deyillər – istəmirlər. Bütün bunlar isə həqiqətən də irqin psixoloji problemlərindən qaynaqlanan tarixi xəstəlik kimi qiymətləndirilə bilər və həqiqətən də, psixoloqlar bildirirlər ki, bəzi primitiv irqlərin psixoloji özəllikləri və xarakterləri tarixi şəraitdən asılı olaraq təhlüşürdə özünü daima saxlaya bilər. Başqa sözlə desək, vaxtilə Osmanlı imperiyasında, elə dünyanın bir çox ölkəsində də “sadiq təbəə” hesab edilən ermənilərin reallıqla barışmamasını psixoloji eyniliklə əlaqələndirə bilərik; Ermənistan ilə Azərbaycan arasında baş verən münaqişəni də bu kontekstdə izah edərkən ermənilərin ideoloji olaraq daim türklərə, region xalqlarına qarşı antipatiyalarının ontoloji əsasını da irqin psixoloji xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır.

Azərbaycanın həyata keçirdiyi sülh və təhlükəsizlik konsepsiyasının əsaslarından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu praktiki konsepsiya özünün yeni mərhələsini yaşamaqdadır. Fakt odur ki, Ermənistanın 30 illik təcavüzkar və işğalçı siyasəti nəticəsində zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının hərbi yolu ilə geri qaytarılması həm Cənubi Qafqazda, həm də bütövlükdə regionda yeni geostrateji reallığın formalaşmasına fundamental şərait yaratmışdır. Otuz illik işğala son qoyan Azərbaycan bu ədalətli müharibə nəticəsində öz ərazi

bütövlüyünü bərpa etməklə yanaşı, regiona yeni sülh paradiqmasının gətirilməsinin də əsasını qoydu. Uzaq olmayan tarixdən bizə məlumdur ki, Azərbaycan torpaqlarının işğalını pisləyən və torpaqlarımızın qeyd-şərtsiz azad edilməsini tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi uzun illər ərzində nəticəsiz qalmışdı və məhz erməni ideoloqlarının, Ermənistanın siyasi rəhbərliyinin antiinsani siyasəti nəticəsində bu qətnamələrin həyata keçirilməsi mümkün olmurdu. Ermənistanın işğal altındakı ərazilərimizdən növbəti dəfə Azərbaycana qarşı törətdikləri təxribatlara adekvat cavab olaraq Azərbaycan bu işi öz üzərinə götürdü və 30 illik işğala son qoydu. Əlbəttə, biz burada az qala otuz ilə yaxın status-quo və sülh oyunlarını da, həmçinin Minsk qrupunun faktiki olaraq fiaskoya uğramasını pərdələmək işini, yaxud daim Ermənistanı müdafiə etməsini xatırlatmağı vacib sayırıq. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibə başladı və təəssüf ki, bölgəyə sülh, dialoq, multikulturalizm, siyasi iradə və səmimiyyət hesabına deyil, məhz ədalətli də olsa, müharibə vasitəsilə gəldi; [burada bir haşiyə çıxmağı vacib hesab edirik, istər ədalətli olsun, istər başqa formada biz qəbul edirik ki, müharibə qan və qadadır, onun hansısa formada baş verməsindən asılı olmayaraq, bu böyük insan kütlələrin iztirabına, ölüm və itkisinə səbəb olur]. Beləliklə, torpaqlarımız “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə işğaldan azad edildi. Bununla da, siyasi leksikonda uzun müddət istifadə edilən, ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, “Dağlıq Qarabağ” ifadəsi keçmişdə qaldı.

Hazırda 2020-ci ilin 10 noyabrında qəbul edilən 3 tərəfli Bəyanatın Ermənistan tərəfindən bütün müddəaları tam yerinə yetirilməsə də, məhz Azərbaycanın həyata keçirdiyi silsilə tədbirlər göstərir ki, 30 il barbar tapdağında qalmış torpaqlarımız tezliklə yenidən sivil dünyanın bir parçasına çeviriləcəkdir. Düzdür, biz anlayırıq ki, 10 noyabr sənədindən iki il keçməsinə baxmayaraq, Ermənistan Qarabağda minalanmış ərazilərin xəritələrini Azərbaycana təqdim etməmişdir və əksinə, mütəmadi olaraq təxribatlara əl atır. Bu isə göstərir ki, hələ də Paşinyan rejimi və onun havadarları, bir növ, hansısa “zəif revanşa” arxalanaraq Azərbaycana təzyiq etmək istəyirlər. Həmçinin, biz Zəngəzur dəhlizinə yaradılan maneələri, o cümlədən Ermənistanın sərhədləri delimitasiya və demarkasiya işinə əngəl törətmək cəhdlərini görürük. Halbuki Zəngəzur dəhlizinin açılması həm region ölkələri, həm də Avropa və Asiya ölkələri üçün son dərəcə həyati əhəmiyyət daşıyan vacib hadisə kimi qiymətləndirilməkdədir. Lakin Ermənistan tərəfi hələ də hansısa xülyalara uyaraq bu dəhlizin açılmasını yubadır. Bu barədə Azərbaycanın dövlət başçısı Türkdilli Dövlətlərin VIII Zirvə toplantısında bildirmişdir: “Zəngəzura gəldikdə, mən Naxçıvan zirvəsindəki çıxışımı xatırlatmaq istəyirəm. O zaman mən demişdim ki, 1920-ci ildə sovetlər hakimiyyəti Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verməklə türk dünyasının coğrafi bağlantısını pozmuşdur və bunu xəritəyə baxmaqla hər kəs görə bilər. Bu gün isə biz bu coğrafiyanı bərpa edirik. Artıq nəqliyyat, kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi ilə biz bu coğrafiyanı yenidən bağlayırıq, birləşdiririk və ümid edirəm ki, buna sona qədər müvəffəq olacağıq” [8].

Postmüharibə dövrünün reallıqlarından bəhs edərkən bir məsələni xüsusi vurğulamalıyıq ki, Ali Baş Komandan məhz qalib tərəf olmasına baxmayaraq, həmişə olduğu kimi, postmüharibə dövründə də Azərbaycanın əsas strateji hədəfi olan sülh və təhlükəsizlik strategiyasına sadıq

qalaraq regiona Böyük Sülhün gəlməsi üçün əhəmiyyətli işləri davam etdirməkdədir. 2021-ci ilin 12 noyabr tarixində İstanbulda keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə dövlət başçısı qeyd etmişdir: “Biz indi böyük bərpa işləri ilə məşğuluq. Eyni zamanda, İkinci Qarabağ savaşının nəticələri bölgə üçün yeni imkanlar açır. O cümlədən hesab edirəm ki, nəqliyyat baxımından Zəngəzur koridorunun açılması bütün bölgə üçün yeni imkanlar açacaqdır” [8].

2021-ci ilin oktyabr ayının 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev İspaniyanın “EFE” informasiya agentliyinə müsahibə verərkən müxbir müsahibəyə maraqlı bir sualla başlamışdır: “Cənab Prezident, bir il bundan əvvəl Dağlıq Qarabağda müharibə başlamışdır və Siz əksər ərazilər üzərində nəzarətə təkrarən yiyələndiniz. Noyabrda Siz mənə dediniz ki, müharibədən sonra bir araya gəlməyə və ya danışıqlar masasına qayıtmağa razı olacaqsınız. Siz indi Baş nazir Paşinyanla birbaşa bir araya gəlməyə hazırsınızmı və əgər cavabınız “bəli”dirsə, bu, nə zaman baş verəcək və hansı formatda?”

“Bəli, sizə keçən dəfə dediyim kimi biz hazırıq. Əslində, danışıqlar və təmaslar başlamışdır. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın Baş nazirlərinin müavinləri səviyyəsində əməkdaşlığın formatı mövcuddur və bu format kommunikasiyaların açılması məsələsinə həsr olunub. Həmçinin bu yaxınlarda BMT Baş Assambleyasının sessiyası çərçivəsində Ermənistan və Azərbaycan xarici işlər nazirlərinin görüşü baş tutub. Bu, müharibə bitəndən sonra birinci dəfə baş vermişdir. Bizim nazirin mənə verdiyi məlumata görə hesab edirəm ki, görüş konstruktiv və ümidverici olmuşdur. Bizim mövqeyimiz müharibə bitəndən sonra dəyişməz olaraq qalır. Biz Ermənistanla hər iki ölkənin ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması əsasında normal münasibətlər qurmaq istəyirik” [9].

Hazırda Ermənistanda bəzilərinin revanş “konsepsiyalarını” nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, Azərbaycan özünün istər beynəlxalq, istərsə də regional münasibətlər sistemində yeni siyasi, iqtisadi, humanitar, ictimai strategiyasını postmüharibə dövrünün məntiqi strategiyasına uyğun olaraq uğurla davam etdirməkdədir.

Postmüharibə dövrünün üstünlükləri və regionda yaranmış yeni reallıqlar Azərbaycanın şəksiz üstünlüyünə dəlalət etsə də, ölkəmiz həmişə olduğu kimi, sülh tərəfdarıdır. Belə ki, müharibə bitdikdən sonra ölkə başçısı İlham Əliyev İspaniyanın “EFE” informasiya agentliyinin müxbiri ilə söhbət zamanı qeyd etmişdir: “Biz dərhal sərhədlərimizin delimitasiyasına və əlbəttə ki, bu proses bitəndən sonra demarkasiyasına başlamağa hazırıq. Həmçinin biz gələcək sülh sazişi üzərində Ermənistanla işləməyə başlamağa hazır olduğumuzu bildirmişik. Bütün bu təşəbbüslər tərəfimdən və digər Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən dəfələrlə vurğulanmışdır. Lakin əfsuslar olsun ki, Ermənistan hələ də buna müsbət cavab verməyib. Beləliklə, bizim mövqeyimiz dəyişməz olaraq qalır və bəzi addımlar var, lakin hesab edirəm ki, biz bu il ərzində daha çox irəliləyişə nail ola bilərdik” [9]. Yuxarıdakı cavabdan hər kəs üçün aydın bir mesaj, həm də müdrik bir jestin olduğu aydındır: Qalib tərəf olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi bölgədə sülhün bərqərar olması üçün həm hazırır, həm də ki, qarşı tərəfin bu istiqamətdə addımlarını gözləyir.

3. “Status məsələsi” – məğlub tərəfin psixoloji problemi kimi: Postmünaqişə dövrünün reallıqları nəzəri anlamda mənalandırılarkən məlum olur ki, regionda yaranan yeni stiuasiya yeni təfəkkür tələb etməkdədir, bu təfəkkürün də əsasında sülh və həmrəylik, birgəyaşayış normaları əsas postulat kimi çıxış edir. Aydındır ki, postmüharibə dövrü üçün hər şeydən əvvəl bölgədə davamlı sülhün bərqərar olması istiqamətində Azərbaycan çox böyük işlər görür. Ölkə başçısı keçmiş “Dağlıq Qarabağ” ərazi vahidinin tarixə qovuşmasından, vaxtilə ermənilərə təklif olunan və erməni ideoloqlarının zəhərli ideyaları nəticəsində ermənilərin bu şanslı faktiki itirdiklərindən bəhs edərkən demişdir: Vaxtilə, “Azərbaycanda yaşayan ermənilərə müəyyən səviyyədə özünüidarəetmə verməyə hazır idik. Lakin bu mövqeyi Ermənistan tərəfi həmişə rədd etmişdir və onlar həmişə “Dağlıq Qarabağ” adlandırdıqları ərazi üçün müstəqillik tələb edirdilər. Lakin bu gün, müharibə bitəndən və münaqişə öz həllini tapdıqdan sonra bu, təkcə mənim mövqeyim deyil, bu, dünyanın, beynəlxalq ictimaiyyətin əksər hissəsinin mövqeyidir ki, artıq mövcud olmayan “qurumun” statusu haqqında danışmağın yeri yoxdur” [9]. Uzun illər ölkəmizin böyük bir qismini zəbt etmiş və sonradan 44 günlük müharibə zamanı tamamilə darmadağın edilmiş Ermənistanın bəzi dairələri hələ də bu reallıqla barışmaq istəmirlər; onlar məğlubluqdan sonra ümid edirlər ki, beynəlxalq ermənipərəst qüvvələrin, həmçinin diasporlarının köməyi ilə yenidən dirçələcək və Azərbaycana qarşı öz həmlələrini edəcəklər. Eyni zamanda, bəzi Qərb dairələrində hətta bu gün də Vətən müharibəsinin ikinci ildönümü ərəfəsində böyük sülhün əleyhinə çıxmaqla yenidən qarşı tərəfə lazımsız dəstək nümayiş etdirirlər. Onların fikrincə, “Dağlıq Qarabağ”a status verilməyənə qədər Ermənistan Azərbaycan münasibətləri hər hansı bir yolla tənzimlənə bilməz. Əlbəttə, müharibənin Ermənistan üçün yaratdığı fəlakətin nəticələrini onlar özləri də gözəl anlaşırlar. Lakin məsələ ondadır ki, ideoloji toksinə məruz qalmış bu qüvvələrin elə bil, məntiqi təfəkkürü, aydın dərrakəsi olmadığından onlar yeni reallıqlarla barışmaq istəmirlər. Ancaq bu gün fakt faktlığında qalır və aydındır ki, Ermənistanın daxilində revanşistlər kifayət qədərdir və onların çıxışlarında, ideyalarında Azərbaycana, qonşulara qarşı hələ də dərin nifrət mövcuddur. Bu isə postmünaqişə dövrü üçün məğlub tərəfin ən ciddi problemlərindən biridir.

Əsas fakt budur ki, artıq statusdan danışmaq mümkün deyildir və Ermənistan bu şanslı əvvəlcə siyasət meydanında, sonra isə hərbi meydanında itirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev statusdan bəhs edənlərin bu kimi xülyalarına cavab olaraq qəti şəkildə bildirmişdir: “Çünki Dağlıq Qarabağ mövcud deyil. Bizim ərazimizdə belə inzibati vahid yoxdur. Bu il iyulun 7-də mən [2021-ci il nəzərdə tutulur – Ş. Z.] Azərbaycanın iqtisadi zonalarının yeni konfigurasiyası ilə bağlı Fərman imzaladım. Biz iki iqtisadi zona - Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonalarını yaratdıq və onlar bütün bu ərazini əhatə edir. Bu gün Rusiya sülhməramlılarının məsuliyyət daşdığı ərazidə - Qarabağda yaşayan 25 minə yaxın etnik erməni bizim vətəndaşlardır. Onların fərqli dini və ya etnik mənşəyi olan istənilən digər Azərbaycan vətəndaşı kimi eyni hüquqları, imtiyazları və öhdəlikləri olacaq. Qısaca desək, status məsələsinə qayıtmaq mümkün deyil, status yoxdur və hər kəs bu məsələni unutmalıdır” [9]. Başqa sözlə desək, əslində, ölkə başçısı hər kəsə aydın şəkildə izah edir ki, Azərbaycanın son otuz ildə

həyata keçirdiyi siyasətin fəlsəfəsini dərk etməyən qüvvələrlə həddindən artıq humanizm dilində danışmağa ehtiyac yoxdur. Çünki onlar bu otuz illik sülh və təhlükəsizlik, birgəyaşayış və birgəməvcudluq, mədəniyyətlər və dinlər arası dialoq və əməkdaşlıq platformasını dərk etməyiblərsə, bu onların yalnız öz problemdir.

Hazırda Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində ciddi bərpa işləri həyata keçirilir. Bu bərpa işlərində dünyanın bir çox ölkəsinin şirkətləri iştirak edir. Bu işdə Türkiyənin rolu əvəzsizdir. Təsadüfi deyildir ki, 12 noyabr 2021-ci ildə Türkiyədə keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə İlham Əliyev istər sülhün bərpası işində, istərsə də quruculuq və əməkdaşlıq işində Türkiyənin və şəxsən Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğanın ölkəmizə verdiyi ədalətli dəstəkdən bəhs edərkən söyləmişdir: “Azad edilmiş torpaqlarda hər şey dağıdılıb. Əziz Qardaşım, hörmətli Cümhurbaşqanı azad edilmiş torpaqlara iki dəfə səfər edib. İyun ayında Şuşaya və bu yaxınlarda - oktyabr ayında Füzuli və Zəngilana səfər edərkən bunu əyani şəkildə görüb. Bu bölgələrin - Şərqi Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinin bərpası üçün bu gün bizə ən çox dəstək verən yenə də qardaş Türkiyəmizdir. Türkiyənin bir çox şirkətləri bu gün bizim üçün çox önəmli infrastruktur layihələrində çalışırlar, - körpülər, tunellər, yollar, dəmir yolları, elektrik stansiyaları, hava limanları, - bütün bu işlərdə fəal iştirak edirlər. Hörmətli Cümhurbaşqanı ilə birlikdə bu yaxınlarda açdığımız Füzuli Hava Limanının inşasında Azərbaycan şirkətləri ilə bərabər, 12 türk şirkəti iştirak etmişdir. Hesab edirəm, məhz buna görə biz rekord müddət ərzində, cəmi 8 ay ərzində inşa edə bildik. Hazırda Türkiyə şirkətləri, eyni zamanda, Zəngilan Hava Limanının inşasında iştirak edirlər və bizim digər layihələrimizdə iştirak edəcəklər” [8]. Məğlub olmuş Ermənistan anlamalıdır ki, quruculuq, bəşəri dəyərlərə hörmət, qonşularla normal yaşamaq və əməkdaşlıq əzmini də onlar məhz Azərbaycandan öyrənməlidirlər – bu strategiya “Azərbaycan modelinin” özəlliyidir.

Məqalənin sonunda bir daha qeyd edək ki, bəşəriyyət indi böyük bir keçid mərhələsindədir. Çoxqütblü dünya nizamının formalaşması və onun dünyada yaratdığı reallıqlar mütəxəssisləri dərindən düşündürməkdədir. Fakt budur ki, elmi-texniki tərəqqi bir tərəfdən insanların həyatına rifah gətirir, digər tərəfdən də terrorçu rejimlər bu vasitələrdən istifadə edərək onun insanlar üzərində tətbiqini də genişləndirirlər. Bu kimi səbəblərdən dolayı mütəxəssislər tərəfindən müasir “dünya nizamı” elmi, siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatda “ciddi dəyişikliklər”, həm də qlobal xarakterli böhranlar dövrü kimi xarakterizə edilir. Əgər biz buraya insan fəaliyyəti, həmçinin planetdə baş verən ekoloji, iqlim və s. dəyişikliklərdən doğan humanitar, sosial və s. fəlakətləri əlavə etsək, acınacaqlı bir vəziyyət ilə üz-üzə qaldığımızın şahidi oluruq. Bütün bunlar isə istər-istəməz həm xalqların, həm də dövlət və onun ayrı-ayrı fərdlərinin həyatında, siyasətdə, mədəniyyətdə, sosial-ictimai sferada ciddi təbəddülatlar törətməkdədir². Belə bir şəraitdə tarixi, etik və insani dəyərlərə, əxlaqa söykənərək siyasət həyata keçirmək, əlbəttə ki, çətin məsələdir. Lakin istər tarixi tendensiya, istərsə də müasir nəzəri ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, hər cür problemdən çıxmaq üçün insani fəaliyyət daim axtarışdadır. Bu baxımdan, Azərbaycan dövlətinin, onun siyasi rəhbərliyinin 30 illik strateji hədəflərinin fəlsəfəsi və mahiyyətini elmi-humanitar

2 Bax: “Dialoq fəlsəfəsi və müasirlik”, səh. 60-120.

təfəkkürdə mənalandırarkən görürük ki, əslində, Azərbaycanın dünyada apardığı tolerantlıq, multikulturalizm siyasəti, dinlər, mədəniyyətlər, sivilizasiyalar arasında dialoq və əməkdaşlıq proqramları yuxarıda qeyd olunan bəşəri problemlərə qarşı bir terapiya üsulu, paradigma kimi dəyərləndirilməlidir və əslində, dərin tarixi nifrətə baxmayaraq, Ermənistanın siyasi rəhbərliyi də hər cür avantürist çıxışlardan imtina edərsə, bu paradigmadan bəhrələnmə bilər. Nəhayət, bununla da, tarixi ədavətə son qoymaqla Cənubi Qafqazı Sülh Evinə çevirmək olar.

Nəticə. Birincisi, Zəfəri özündə əks etdirən istər üçtərəfli 10 Noyabr 2020-ci il “Moskva Bəyannaməsi”, istərsə də “Şuşa Bəyannaməsi”nin müddəaları və onların verdiyi tarixi, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi, etik mesajlar – ideyalar sübut edir ki, bölgədə sülhün bərqərar olması zamanın tələbidir və Azərbaycan Respublikası bu işin həyata keçirilməsində ısrarlıdır.

İkincisi, Azərbaycan və onun siyasi rəhbərliyinin, şəxsən ölkə başçısı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin həyata keçirdiyi dövlətçilik strategiyası sübut edir ki, Azərbaycan sülhün və təhlükəsizliyin həyata keçirilməsi prosesində humanitar strategiyaya tarixən olduğu kimi, indi də sadıqdır. Ermənistanı havadarlıq edən tərəflər də anlamalıdırlar ki, bəşəriyyətin bu keçid mərhələsində BMT-nin də ali prinsipi olan sülh məsələsi hər bir dövlətin ideologiyasında əsasə çevrilməlidir.

Üçüncüsü, “Şuşa Bəyannaməsi”nin müddəalarının əsas ideyası ondadır ki, nəinki regional sülh və təhlükəsizlik, o cümlədən qlobal sülhün əldə edilməsi XXI əsrin ən real çağırışlarından, bunsuz planetimizin gələcəyi sual altına düşə bilər.

Dördüncüsü, münaqişələrin həll olunmasında, postkonflikt dövründə fəlsəfənin, dialoq mədəniyyəti və dialoq anlayışının yeri əvəzsizdir və bu paradigma ətrafında hər kəsin konsolidasiya olunması zərurətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bzejnski Z. Böyük şahmat taxtası. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2015, 328 səh.
2. Ə.Abasov, F.Məmmədov. Sülh mədəniyyəti nədir? Bakı: “Yeni Nəsil” Nəşriyyat evi, 2002, s.72.
3. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 200 səh.
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi / <https://az.wikipedia.org/wiki/>
5. Valday Klubunun XVIII plenar iclası. “Qlobal sarsıntı - XXI: insanlar, dəyərlər, dövlət” / <https://tass.ru/politika/12727931>
6. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı. Bakı: “Zəkiyev” nəşriyyatı, 2008, 764 s.
7. Lebon, Q. Xalqların və kütlələrin psixologiyası. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2015, s. 368.
8. İlham Əliyevin Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə nitqi / <https://president.az/articles/54229>
9. İlham Əliyevin İspaniyanın “EFE” informasiya agentliyinə müsahibəsi, 02 oktyabr 2021 / <https://president.az/articles/53296>.
10. Zeynalov Ş.Ə. Dialoq fəlsəfəsi. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2017, 304 s.